

ОСОБОВІ ДЖЕРЕЛА ОСТАРБАЙТЕРІВ ІЗ СУМЩИНИ:ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Анотація: у статті аналізується інформаційний потенціал джерел особового походження остарбайтерів із Сумщини. Охарактеризовано основні види особових джерел – опубліковані спогади, щоденники, листи, усні свідчення. З'ясовано наукову цінність кожного виду джерел. Визначено особливості мемуарів, епістолярію, усних розповідей та фотодокументів, які висвітлюють історію примусових робітників у роки Другої світової війни. Акцентовано увагу на обмеженості інформаційного потенціалу особових джерел. Зроблено висновок про необхідність верифікації джерел особового походження та їх зіставлення з метою відтворення різних аспектів повсякдення примусових робітників та їх подальших життєвих шляхів. Накреслено перспективи дослідження теми на основі наративних та інших джерел.

Ключові слова: остарбайтери, Сумщина, особові джерела, мемуари, листи, повсякденне життя.

Територія Сумської області з початку окупації (жовтень 1941 - жовтень 1943) перебувала у зоні військового управління. На місцях влада здійснювалася військовими комендатурами, у селах - старостами та бургомістрами, а також поліцією. З перших днів окупації Сум комендатура міста видала наказ про реєстрацію усіх громадян від 14 до 65 років. За неповними даними, за період окупації Сумської області на примусові роботи до Німеччини було відправлено понад 78 тис. громадян, з них - 5 тис. сумчан [1, с. 3].

Дослідження проблеми примусової праці та життєвих шляхів остарбайтерів («робітників зі Сходу») як в Україні в цілому, так і на регіональному рівні, розпочалося у 1990-х роках, коли у місцевих періодичних виданнях з'явилися публікації, присвячені остарбайтерам, в українських видавництвах вийшли друком мемуари колишніх невільників, зокрема, із Сумщини [2;3]. Сумський краєзнавець Михайло Манько протягом тривалого часу збирав та систематизував біографічні дані про остарбайтерів із Сумщини, згодом опублікував кілька статей у місцевій пресі [4] та збірниках наукових праць [5]. 2009 р. вийшла друком історична розвідка про депортованих під час німецької окупації з Шостки і сіл Шосткінського району до м. Лібенау, де примусові робітники протягом трьох років працювали на пороховому заводі [6]. Повсякдення остарбайтерів та їх подальші життєві шляхи привертає увагу журналістів [7] та письменників [8]. Нові публікації мемуарів та спілкування з нащадками остарбайтерів дозволяють доповнити джерельну базу наукових досліджень даної теми. Наприкінці вересня 2021 р. у Сумській обласній науковій бібліотеці відбулося представлення спогадів уродженки Сумщини, колишньої остарбайтерки, у повоєнні роки - емігрантки до Нової Зеландії,

Марії Креховець «Через вогонь над водою» [9]. Учасники заходу мали можливість за допомогою відео зв'язку поспілкуватися з громадською діячкою, Головою відділу «Мальви» Союзу Українок Австралії (Штат Вікторія) упорядницею мемуарів Наталією Пошивайло-Таулер, та членами родини М. Креховець із Сумщини та Полтавщини.

Значний науковий та суспільний інтерес до історії колишніх примусових робітників актуалізує створення узагальнюючих праць на матеріалах Сумщини. У комплексному дослідженні проблеми остарбайтерів велику роль, поруч з традиційними джерелами, відіграють джерела особового походження-мемуари, щоденники, автобіографії, листи, усні свідчення, фотодокументи. Як зазначає дослідниця Ольга Коляструк, ці джерела «мають виразний відбиток індивідуальності автора», його особистісного розуміння і бачення світу, його ставлення описуваних подій. Вони суб'єктивні, у них реалії повсякдення виринають вибірково, суголосно настрою автора, відповідно до його оптики бачення подій [10, с. 145]. Знана дослідниця Тетяна Пастушенко у монографії, присвяченій остарбайтерам з Київщини, значну увагу приділила аналізу джерел, зокрема, наративних [11, с. 33-37].

Існує досвід джерелознавчого аналізу особових документів остарбайтерів [12], зокрема, листування [13], усних свідчень [14], мемуарів. Авторка даної статті ставить за мету проаналізувати особливості та інформаційний потенціал джерел особового походження остарбайтерів із Сумщини, з'ясувати їх наукову цінність, а також визначити перспективи дослідження теми.

Характеристику джерел особового походження доцільно розпочати з опублікованих спогадів. Згідно з класифікацією, запропонованою Аллою Дмитренко, до даного типу джерел можна включити власне самі мемуари, як спогади особи про суспільно важливі події, свідком яких вона була; щоденники як «первинну форму» мемуарів і усноісторичні свідчення, як окремих вид спогадів, спровокованих зовнішніми чинниками; автобіографії, як власну життєву історію, написану на основі особистих спогадів [15]. Головним об'єднуючим критерієм для всіх типів джерел залишається пам'ять як основне джерело для створення документу.

Спогади (як усні, так і письмові) належать до категорії альтернативних джерел, як і у західній історіографії набули статусу повноцінних і самодостатніх, визначивши потужні дослідницькі напрями, зокрема, гендерної історії та історії повсякденності [16, с. 35]. На відміну від офіційних, альтернативні джерела, здебільшого, позбавлені пропагандистського змісту, водночас вони містять цінну інформацію про історію повсякдення. Особливістю мемуарів є максимальна достовірність, що відрізняє спогади від інших особових джерел, наприклад, листів остарбайтерів, які підлягали цензурі. Разом з тим, цей вид джерел позначений суб'єктивністю, авторськими рефлексіями, у тому числі, ідеологічного змісту.

Більшість мемуарів колишніх остарбайтерів написані через кілька десятиліть по завершенні війни, уперше були опубліковані за кордоном завдяки організаціям української діаспори. Проаналізовані нами мемуари відрізняються як стилем викладення, так і широтою охоплених сюжетів. Спогади уродженки

Слобожанщини Антоніни Демчиної (1926 р.н.) «Зі Сходу на Захід» за жанром можна охарактеризувати як літературну автобіографію. У передмові до твору авторка зауважує: «Передаючи читачам цю мою розповідь, я хотіла б підкреслити мою рішучість збереження особистої гідності, незважаючи, на те, що не могла відкрито це показати. Найбільшим моїм бажанням є вказати читачеві на неймовірну силу людської душі, яка дає нам змогу витримати навіть найтяжчі знущання і виплекати віру в себе, віру, що я це переживу» [2, с. 7-8]. Мемуари А.Демчиної складаються з окремих глав, присвячених найбільш значимим для авторки подіям: примусове вивезення до Німеччини, підневільна праця на фабриці у Лейпцигу, знайомство та одруження з українцем Стефаном з Галичини, народження двійнят Миколи та Маргарити, перебування у таборі для переміщених осіб, еміграція разом з чоловіком і дітьми спершу до Англії, а згодом – до Канади. Цей твір дозволяє розкрити особливості становища різних груп примусових робітниць у залежності від сфери використання їхньої праці.

Окремі спогади створені на основі щоденникових записів остарбайтерів. Уродженка Кролевця Віра Смерека (1923 р.н.) визначила жанр своїх спогадів «В німецькій неволі» як «Спомин-щоденник. 1942-1944 рр.». Донька священника, зростала у родині, яка через переслідування батька змушена була змінити кілька місць проживання та навчальних закладів. 1940 року закінчила середню школу і мала намір вступити до Київського університету на українську філологію. Склала вступні іспити, проте не була допущена до навчання. Натомість прийнята до Львівського університету, де студіювала українську філологію до початку Другої світової війни. У травні 1942 р. примусово вивезена до Німеччини разом з тисячами молоді. Мемуари В.Смереки відтворюють різнобічну та багату на конкретні деталі картину повсякдення жінок - остарбайтерок. Цінними є свідчення авторки про перебування у лікарні для невільників «Малов» у Берліні, а також зразки «фольклору», створені остарбайтерами, якими починається чи не кожна нова глава твору. Значну увагу авторка приділяє релігійним практикам повсякдення остарбайтерів та міжособистісним стосункам, які склалися у середовищі примусових робітників. Після знайомства з майбутнім чоловіком Іваном Смерекою із Закарпаття Вірі в лютому 1944 р. вдалося втекти з таборів, а на початку 1945 р. – з палаючого від бомб Берліна. У хроніці розкриваються особливості перебування остарбайтерів у таборах для переміщених осіб Госляр та Окер-Лідеман, де В.Смерека працювала в українській школі в різних гуртках. Згодом родина виїхала до Англії, проживала у місті Брандфорд та брала активну участь у культурному житті української діаспори. Окрім твору «В німецькій неволі», В.Смерека опублікувала книгу «Христос Воскрес» (1970), писала нариси, оповідання, статті до українських видань.

Спогади уродженки с. Іванівка (нині – територія Охтирського району) Марії Креховець (1921 р.н.) «Через вогонь над водою» були передані її чоловіком Василем на початку 2006 р. громадській діячці Наталії Пошивайло–Таулер і побачили світ через століття після народження авторки. У передмові М.Креховець зазначає: «Уже в похилому віці зродилася думка залишити пам'ятку на цьому світі – про моє життя. Як воно все було – з різними

переживаннями, в різних обставинах. Маленькою дівчинкою пережила голод 1933 року, потім-Друга світова війна, яка забрала найкращі дні моєї юності, а далі-праця в Німеччині. Після війни-мандрівка на поселення до Нової Зеландії. Тут уже зі своїм чоловіком і маленьким сином почали будувати своє майбутнє життя» [9, с. 3]..

Основна тема твору – депортація та примусова праця у Німеччині, стосунки з іншими оstarбайтерами та представниками адміністрації табору, повсякдення примусових працівників. Мемуари вміщують цінну інформацію про життя українців у таборах для переміщених осіб, а також про тривалу подорож до Нової Зеландії, де українцям довелося розпочинати нове життя після війни. Книгу доповнено фотографіями з сімейного архіву авторки.

Окремим видом джерел особового походження є усні розповіді. Аналізуючи усноісторичні свідчення колишніх оstarбайтерів Харківської області, Гелінада Гринченко звернула увагу на стилістичні особливості та тематичні домінанти оповідань в залежності від гендерної приналежності оповідача. У «чоловічих історіях» респондент ставить себе в центр якогось епізоду, і є його активним учасником. Розповіді жінок, у свою чергу, характеризуються значно меншим проробленням ситуації, вони являють собою ніби «сторонній погляд» і подаються так званим «телеграфним стилем» [14, с.159].

Аналізуючи розповіді мешканців Сумщини про пережитий досвід під час окупації області, ми зауважили, що питання про примусову працю у Німеччині навіть через кілька десятиліть після війни сприймалося як болюче. Нерідко можна почути розповіді про те, як відбувалося вербування, яким чином вдавалося уникнути депортації під час формальних медоглядів або навіть під час транспортування [17, с.344; 18, с.135]. Що ж до перебування у Німеччині, то розмов нерідко уникали навіть у родинах колишніх оstarбайтерів. Страх перед владою і можливими переслідуваннями родин не полишав колишніх оstarбайтерів навіть у далеких країнах через багато десятиліть, про що пише Наталія Пошивайло–Таулер у післямові до спогадів М.Креховець: «У травні-липні 2003 року мені пощастило взяти декілька інтерв'ю в пасажирок першого та другого транспорту з українськими емігрантами до Нової Зеландії. З їхньою допомогою я відвідала кладовище і зробила фото. Мені було незрозуміло, чому привітні старенькі пані, які пригощали чаєм та печивом, ділилися історіями,, але відмовлялися від запису на диктофон. Чого можна було боятися? Адже ми були в Новій Зеландії, а «родіни» советів уже більше тринадцяти років не існувало. Причиною такої недовіри був страх. Такий самий, як і в машинописному оригіналі щойно прочитаних мемуарів – замість назви мальовничого хутору на Ворсклі та прізвища батьків і дідів ми мали три крапки. Ці три крапки у Марії Креховець бриніли тривожними нотами, намагаючись мовчанням захистити родину від можливих переслідувань в Україні. Страх переслідування, страх нерозуміння від новозеландців, страх осуду «своїх» за розголос таємниці – змушував емігрантів виживати. А це означало змінювати прізвища, національність, документи, роки народження,

втікати та законно й незаконно перетинати кордони – аби їх не дістали «совіти». Цього страху не можна було забути» [9, с.237-238].

Таким чином, проаналізувавши мемуарні джерела оstarбайтерів з Сумщини, ми можемо виокремити основні повторювані теми: дитинство у довоєнному селі, початок війни та окупації, вербування або насильницьке вивезення, примусова праця у Німеччині, стосунки з іншими оstarбайтерами та представниками адміністрації підприємства, господарями, стратегії виживання та спротиву, ознайомлення з іншою культурою, підтримання гендерної та національної ідентичності, звільнення. Цінність опублікованих спогадів полягає також у можливості простежити подальші життєві шляхи оstarбайтерів.

Значний інформаційний дослідницький потенціал містить листування оstarбайтерів. Поштовий зв'язок примусових робітників з рідними був дозволений лише з липня 1942 р., а 25 листопада 1942 р. були опубліковані правила листування. Кожному робітникові дозволялося писати по два послання щомісяця винятково на картках, а отримувати листи та посилки з дому можна було без обмежень. Оstarбайтери не могли самостійно купувати поштові картки і відправляти кореспонденцію – це робили коменданти таборів, представники адміністрації підприємства, господарі, в яких працювали робітники. Уся кореспонденція оstarбайтерів перлюструвалася. У Німеччині існувало 15 відповідних установ, тож пошта, адресована в Україну й інші східні райони, проходила цензуру в Берліні, у центрі перевірки іноземного листування. Наступний етап здійснювався на місці призначення кореспонденції – табірним начальством, а в селах і містах відповідно старостами та спеціальними службовцями в управліннях праці [19, с. 64].

Характеризуючи даний вид історичних джерел, слід зупинитися на їх особливостях. По-перше, відміну від мемуарів, які створювалися значно пізніше від описаних подій, листи, як правило, фіксували поточне повсякдення. По-друге, вони, як правило позбавлені ідеологічного пафосу або викривальних звинувачень на адресу німецьких властей, оскільки, як зазначалося вище, кореспонденція примусових робітників проходила кількаступеневу перевірку. На деяких листівках можна побачити підтвердження роботи цензорів: по кілька рядків, інколи – до третини тексту щільно зафарбовані у чорний колір.

По-третє, ми звернули увагу на відмінності у змісті та стилі написання листів жінками (їх переважна більшість) від послань чоловіків. Жіночі листи емоційні та деталізовані, чоловічі – стриманіші та лаконічніші.

У Державному архіві Сумської області зберігається колекція листів оstarбайтерів у кількості 7377. Листи одного адресанта та відповіді на них родичів складають одну одиницю зберігання, у кожній архівній справі – від одного до 10 – 15 листів. Усі листи охоплюють період жовтня 1942 – вересня 1943 р. Інколи листи оstarбайтерів були адресовані не лише у місця постійного проживання родини, але й у сусідні села, іншу місцевість, оскільки родичі вивезених могли бути виселені з прифронтової зони. Переважна більшість листів написана українською мовою і адресована до сіл та районних центрів і лише окремі – до обласного центру. Чимало послань написані на святкових

листівках із зображеннями квітучих садів, ошатних німецьких сіл, усміхнених людей, які відпочивають на лоні природи. Напис «Великодній привіт з Німеччини!» довершував «ідилію» і мав справити позитивне враження на потенційних оstarбайтерів в Україні та розвіяти можливі сумніви щодо виїзду.

До деяких карток були прикріплені фотографії, інколи вони додавалися до листів. У фотодокументах можна знайти додаткові елементи інформації, які відсутні або нерозкриті в описових джерелах [20, с.9]. Привертає увагу, що у поле зору об'єктиву потрапили святково одягнені оstarбайтери на відпочинку і ніколи – під час роботи. Переважно – портретні фото, але трапляються і колективні. Серед листів Анни Баштан, адресованих у село Михайлівка, зберігається групове фото примусових працівників (здебільшого – дівчат), зроблене, імовірно, у таборі, на що вказує паркан та дротяна огорожа [21]. Імовірно, фотографії, які примусові робітники відправляли додому, також проходили цензуру. Адже поза кадром залишилися табірні бараки, виснажлива праця, напівголодне існування, туга за рідними....

Таким чином, джерела особового походження є дуже цінними документами для вивчення усього комплексу питань, пов'язаних з історією оstarбайтерів. Інформаційний потенціал наративних джерел визначається як фактологічною складовою, так і емоційною оцінкою авторів (водночас – дійових осіб) історичних подій та власного досвіду. Залучення широкого кола джерел особового походження дозволить дослідникам реконструювати історію примусової праці за часів Другої світової війни, як на всеукраїнському, так і на регіональному рівнях.

Перелік джерел

1. Державний архів Сумської області, ф. – Р7615, опис фонду 1, с. 3.
2. Демчина Антоніна. Зі Сходу на Захід. / Пер. з англ. Б. Мельник. – К. Юніверс, 2000.-296 с.
3. Смерека В. В німецькій неволі. Спомин - щоденник. 1942 – 1944. Ужгород: Патент, 1998 – 276 с.
4. Манько М. Сумчани – оstarбайтери у Німеччині // Панорама. – 2012. - №51-53.
5. Манько М.О. Сумська обласна організація в'язнів – учасників антифашистського опору у 1941-1945 рр. // Матеріали сьомої Сумської наукової історико-краєзнавчої конференції (22 - 23 листопада 2007 р.). – Суми: СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2007. – 360 с.
6. Депортація до м. Лібенау і Штайерберга. Червень 1942 / Укладач Ф.С. Яковенко. / - Шостка – Глухів: РВВ ГДПУ ім. О.Довженка, 2009. – 88 с.
7. Лесіна Ю. Вуппертальська історія // Ваш шанс. – 2004. – 14 квітня. – С. 29.
8. Дурунда Н. Під клеймом «OST»: роман. – Київ: Видавництво «Ліра - К», 2023. – 384 с.
9. Креховець Марія. Через вогонь над водою: мемуари. Дрогобич: Коло, 2020. – 240 с.
10. Коляструк О.А. Документи особового походження як джерела з історії повсякденності // Український історичний журнал. 2008. - №2. – С. 145-153.
11. Пастушенко Т.В. Оstarбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942-1953) / НАН України. Інститут історії України. – К. Інститут історії України, 2009. – 284 с.
12. Мармілова О.С. Джерела до вивчення історії оstarбайтерів з Донеччини. – Дис. на здобуття ступеня канд. іст. наук. Вінниця, 2017. – 297 с.
13. Нестеренко Л. Епістолярій оstarбайтерів як джерело вивчення повсякденного життя українців на території Третього Рейху в роки Другої світової війни (на прикладі

- Срібнянського району Чернігівської області) // Сіверянський літопис. – 2016. - №4. – С. 116-136.
14. Грінченко Г. Текстуальний аналіз усно-історичного свідчення (на прикладі усних інтерв'ю з колишніми «остарбайтерами» Харківської області) / Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. Вип. 6. – Харків; Київ: Критика, 2004. – с.151-170.
15. Дмитренко А. А. Визначення поняття «мемуарні джерела» в радянській історіографії/Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2013. Вип. XXXVI. – 305-308 с.
16. Лисенко О. Історіописання Другої світової війни як самостійна субдисципліна / Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси. У двох книгах. Книга перша / Лисенко О. Є., Стецкевич В. В., Айсфельд А. та ін.- Київ: Наукова Думка, 2010. – С. 9-42.
17. Рожкова Л.І. Повсякденне життя у роки нацистської окупації 1941 – 1943 рр. за спогадами сумчан // Сіверщина в історії України. Зб. наук праць. Вип.. 11. (ред. кол. І.В. Моши к, О.М. Титова та ін.). – Київ – Глухів: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK, 2018. – С. 342-346.
18. Рожкова Л., Кузьменко Н. Остарбайтерки з України в умовах «надзвичайного повсякдення» (на матеріалах мемуарних джерел) // Сіверянський літопис. – 2023. - №2. – С.132-139.
- 17.
19. Гальчак С., Пастушенко Т., Шевченко М. Українські робітники нацистської Німеччини: вербування, примусова праця, репатріація / Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси. У двох книгах. Книга друга/Лисенко О. Є., Вронська Т. В., Першина Т.С. та ін. - Київ: Наукова Думка, 2011. – С. 44-91.
20. Маркітан Л.П. Інформаційний потенціал кінофотовідео документів як історичного джерела // Український історичний журнал. – 2002. - №5. – С. 1-16.
21. Державний архів Сумської області, ф. – Р7615, оп. 1, спр. 64.

L. I. Rozhkova PERSONAL SOURCES OF OSTARBAYERS FROM SUMYSHYN: INFORMATION POTENTIAL AND RESEARCH PERSPECTIVES

The study of the problem of forced labor and the life paths of ostarbaiters ("workers from the East") both in Ukraine as a whole and at the regional level began in the 1990s. This problem attracted the attention of local historians, journalists, and writers.

Significant scientific and public interest in the history of former forced laborers actualizes the creation of general works based on the materials of the Sumy Region. In the comprehensive study of the problem of ostarbaiters, along with traditional sources, sources of personal origin - memoirs, diaries, autobiographies, letters, oral testimonies, photo documents - play a big role.

The author of this article aims to analyze the peculiarities and informational potential of sources of personal origin of ostarbaiters from Sumy Oblast, to find out their scientific value, as well as to determine the prospects for research on the topic.

Having analyzed the memoir sources of ostarbeiters from Sumy Oblast, we can single out the main recurring themes: childhood in a pre-war village, the beginning of the war and occupation, recruitment or forced deportation, forced labor in Germany, relations with other ostarbeiters and representatives of the enterprise administration, owners, survival strategies and resistance, familiarization with another culture, maintenance of gender and national identity, liberation, further life paths.

Significant informational research potential is contained in the correspondence of ostarbaiters. Unlike memoirs, which were created much later than the described events, letters, as a rule, recorded current everyday life. They, as a rule, are devoid of ideological pathos or incriminating accusations against the German authorities, since, as noted above, the correspondence of forced laborers underwent several stages of verification. We drew attention to the differences in

the content and style of letters written by women (the vast majority of them) from men's messages. Women's letters are emotional and detailed, men's letters are more restrained and concise.

The informational potential of narrative sources is determined by both the factual component and the emotional assessment of the authors (at the same time, the actors) of historical events and their own experience. The involvement of a wide range of sources of personal origin will allow researchers to reconstruct the history of forced labor during the Second World War, both at the all-Ukrainian and regional levels.

Keywords: ostarbaiters, Sumy, personal sources, memoirs, letters, everyday life.

References

1. Derzhavnyy arkhiv Sums'koyi oblasti, f. – R7615, opys fondu 1, s. 3. [State archive of the Sumy region, f. – P7615, fund description 1, p. 3]. [in Ukrainisan]
2. Demchyna Antonina. Zi Skhodu na Zakhid. / Per. z anhl. B. Mel'nyk. – K. Yunivers, 2000.-296 s. [Demchyna Antonina. From East to West. / Trans. from English B. Melnyk. - K. Universe, 2000.-296 p.]. [in Ukrainisan]
3. Smereka V. V nimets'kiy nevoli. Spomyn - shchodennyk. 1942 – 1944. Uzhhorod: Patent, 1998 – 276 s. [Smereka V. In German captivity. Memory is a diary. 1942 - 1944. Uzhhorod: Patent, 1998 - 276 p.]. [in Ukrainisan]
4. Man'ko M. Sumchany – ostarbaytery u Nimechchyni // Panorama. – 2012. - №51-53. [Manko M. Sumchany - star workers in Germany // Panorama. – 2012. - #51-53.]. [in Ukrainisan]
5. Man'ko M.O. Sums'ka oblasna orhanizatsiya v"yazniv – uchasnykiv antyfashyst's'koho oporu u 1941-1945 rr. // Materialy s'omoyi Sums'koyi naukovoï istoriko-krayeznavchoï konferentsiyi (22-23 lystopada 2007 r.). – Sumy: SumDPU im. A.S. Makarenka, 2007. – 360 s. [Manko M.O. Sumy Regional Organization of Prisoners - Participants of the Anti-Fascist Resistance in 1941-1945 // Materials of the Seventh Sumy Scientific Historical and Local History Conference (November 22-23, 2007). – Sumy: Sumy DPU named after A.S. Makarenko, 2007. – 360 p.]. [in Ukrainisan]
6. Deportatsiya do m. Libenau i Shtayyerberha. Cherven' 1942 / Ukladach F.S. Yakovenko. / - Shostka – Hlukhiv: RVV HDPU im. O.Dovzhenka, 2009. – 88 s. [Deportation to Liebenau and Steierberg. June 1942 / Compiled by F.S. Yakovenko / - Shostka – Glukhiv: State Technical University named after O. Dovzhenka, 2009. – 88 p.]. [in Ukrainisan]
7. Lesina YU. Wuppertal's'ka istoriya // Vash shans. – 2004. – 14 kvitnya. – S. 29. [Lesina Yu. Wuppertal history // Your chance. - 2004. - April 14. - p. 29]. [in Ukrainisan]
8. Durunda N. Pid kleymom «OST»: roman. – Kyiv: Vydavnytstvo «Lira - K», 2023. – 384 s. [Durunda N. Under the label "OST": a novel. - Kyiv: "Lira - K" Publishing House, 2023. - 384 p.]. [in Ukrainisan]
9. Krekhovets' Mariya. Cherez vohon' nad vodoyu: memuary. Drohobych: Kolo, 2020. – 240 s. [Marya Krekhovets. Through Fire Over Water: A Memoir. Drohobych: Kolo, 2020. – 240 p.]. [in Ukrainisan]
10. Kolyastruk O.A. Dokumenty osobovoho pokhodzhennya yak dzherela z istoriyi povsyakdennosti // Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal. 2008. - №2. – S. 145-153. [Kolyastruk O.A. Documents of personal origin as sources for the history of everyday life // Ukrainian Historical Journal. 2008. - #2. - P. 145-153.]. [in Ukrainisan]
11. Pastushenko T.V. Ostarbaytery z Kyyivshchyny: verbuvannya, prymusova pratsya, repatriatsiya (1942-1953) / NAN Ukrayiny. Instytut istoriyi Ukrayiny. – K. Instytut istoriyi Ukrayiny, 2009. – 284 s. [Pastushenko T.V. Ostarbaiters from the Kyiv region: recruitment, forced labor, repatriation (1942-1953) / National Academy of Sciences of Ukraine. Institute of History of Ukraine. – K. Institute of History of Ukraine, 2009. – 284 p.]. [in Ukrainisan]
12. Marmilova O.S. Dzherela do vyvchennya istoriyi ostarbayteriv z Donechchyny. – Dys. na здобuttya stupenya kand. ist. nauk. Vinnytsya, 2017. – 297 s. [Marmilova O.S. Sources for studying the history of ostarbaiters from Donetsk region. - Diss. for obtaining the degree of candidate. history of science Vinnytsia, 2017. – 297 p.]. [in Ukrainisan]

13. Nesterenko L. Epistolary ostarbayteriv yak dzherelo vyvchennya povsyakdennoho zhyttya ukrayintsiv na terytoriyi Tret'oho Reykhu v roky Druhoyi svitovoyi viyny (na prykladi Sribnyans'koho rayonu Chernihivs'koyi oblasti) // Siveryans'kyi litopys. – 2016. - №4. – S. 116-136. [Nesterenko L. Epistolary of ostarbaiters as a source of study of daily life of Ukrainians in the territory of the Third Reich during the Second World War (on the example of Sribnyan district of Chernihiv region) // Siveryanskyi litopis. – 2016. - No. 4. - P. 116-136.]. [in Ukrainian]
14. Hrinchenko H. Tekstual'nyy analiz usno-istorychnoho svidchennya (na prykladi usnykh interv"yu z kolyshnimy «ostarbayeramy» Kharkivs'koyi oblasti) / Skhid-Zakhid: Istoryko-kul'torolohichnyy zbirnyk. Vyp. 6. – Kharkiv; Kyiv: Krytyka, 2004. – s.151-170. [H. Grinchenko. Textual analysis of oral historical evidence (on the example of oral interviews with former "ostarbaiters" of the Kharkiv region) / East-West: Historical and cultural collection. Vol. 6. – Kharkiv; Kyiv: Krytyka, 2004. - pp. 151-170]. [in Ukrainian]
15. Dmytrenko A. A. Vyznachennya ponyattya «memuarni dzherela» v radyans'kiy istoriografiy/Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu, 2013. Vyp. KHKHKHVI. – 305-308 s. [Dmytrenko A. A. Defining the concept of "memoir sources" in Soviet historiography/Scientific works of the Faculty of History of Zaporizhzhya National University, 2013. Vol. XXXVI. - 305-308 p.]. [in Ukrainian]
16. Lysenko O. Istoryopysannya Druhoyi svitovoyi viyny yak samostiyna subdystsyplina / Ukrayina v Druhiy svitoviy viyni: pohlyad z KHKHI stolittya. Istorychni narysy. U dvokh knyakh. Knyha persha / Lysenko O. YE., Stetskevych V. V., Aysfel'd A. ta in.- Kyiv: Naukova Dumka, 2010. – S. 9-42. [Lysenko O. Historiography of the Second World War as an independent subdiscipline / Ukraine in the Second World War: a view from the 21st century. Historical essays. In two books. The first book / O. E. Lysenko, V. V. Stetskevich, A. Aisfeld, etc. - Kyiv: Naukova Dumka, 2010. - P. 9-42]. [in Ukrainian]
17. Rozhkova L.I. Povsyakdenne zhyttya u roky natsyst-s'koyi okupatsiyi 1941 – 1943 rr. za spohadamy sumchan // Sivershchyna v istoriyi Ukrayiny. Zb. nauk prats'. Vyp.. 11. (red. kol. I.V. Moshy k, O.M. Tytova ta in.). – Kyiv – Hlukhiv: Tsentr pam"yatroknavstva NAN Ukrayiny i UTOPIK, 2018. – S. 342-346. [Rozhkova L.I. Everyday life during the years of Nazi occupation 1941-1943 according to the memories of the people of Sumy // Severshchyna in the history of Ukraine. Coll. of labor sciences Issue.. 11. (ed. coll. I.V. Moshik, O.M. Tytova and others). - Kyiv - Glukhiv: Center for Monuments Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine and UTOPIK, 2018. - P. 342-346]. [in Ukrainian]
18. Rozhkova L., Kuz'menko N. Ostarbayterky z Ukrayiny v umovakh «nadzvychaynoho povsyakdennya» (na materialakh memuarnykh dzherel) // Siveryans'kyi litopys. – 2023. - №2. – S.132-139. 17. [L. Rozhkova, N. Kuzmenko. Ostarbaiters from Ukraine in the conditions of "extraordinary everyday life" (based on memoir sources) // Siveryansky Chronicle. – 2023. - #2. - P.132-139]. [in Ukrainian]
19. Hal'chak S., Pastushenko T., Shevchenko M. Ukrayins'ki robitnyky natsyst-s'koyi Nimechchyny: verbuvannya, prymusova pratsya, repatriatsiya / Ukrayina v Druhiy svitoviy viyni: pohlyad z KHKHI stolittya. Istorychni narysy. U dvokh knyakh. Knyha druha/Lysenko O. YE., Vrons'ka T. V., Pershyna T.S. ta in. - Kyiv: Naukova Dumka, 2011. – S. 44-91. [Galchak S., Pastushenko T., Shevchenko M. Ukrainian workers of Nazi Germany: recruitment, forced labor, repatriation / Ukraine in the Second World War: a view from the 21st century. Historical essays. In two books. Book two/Lysenko O. E., Vronska T. V., Pershina T. S. etc. - Kyiv: Naukova Dumka, 2011. - P. 44-91.]. [in Ukrainian]
20. Markitan L.P. Informatsiyyny potentsial kinofotovideo dokumentiv yak istorychnoho dzherela // Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal. – 2002. - №5. – S. 1-16. [Markitan L.P. The informational potential of film-photo-video documents as a historical source // Ukrainian Historical Journal. – 2002. - No. 5. - P. 1-16]. [in Ukrainian]
21. Derzhavnyy arkhiv Sums'koyi oblasti, f. – R7615, op. 1, spr. 64. [State archive of the Sumy region, f. – P7615, op. 1, reference 64]. [in Ukrainian]